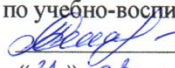

Муниципальное бюджетное образовательное учреждение
средняя общеобразовательная школа с. Торгалыгский муниципального района
«Улуг-Хемский кожуун Республики Тыва»
668232, Республика Тыва, с. Торгалыг, улица Советская, дом 51

«Рассмотрено»
на педагогическом
совете протокол № 01
30.08. 2023 г.

«Согласовано»
с заместителем директора
по учебно-воспитательной работе
 /Домбаа О. С.-Д./
«31» августа 2023 г.

«Утверждено»
приказом директора школы
от «01» сентября 2023г.
 /Санчы Э.Т./

Рабочая программа
по родному (тувинскому) языку для учащихся 5 класса
Уровень общего образования : основное общее образование, 5-9 классы
Срок реализации: 2023-2024 учебный год
Количество часов – 34 часа, 1 час в неделю

Учебник «Тыва дыл» для 5 класса общеобразовательных учреждений
Авторы: К.Б.Доржу, Н.Д.Сувандии, Б.Ч.Ооржак, Ч.А.Сарыглар, М.В. Бавуу-Сюрюн (К-2016)

Составитель: учитель родного языка и литературы Доржу А.А.

с. Торгалыг-2023 г.

Пояснительная записка

Данная программа составлена на основе примерной основной образовательной программы основного общего образования, составленной в соответствии с приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 31 мая 2021 г. № 286 “Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта начального общего образования”; в соответствии с требованиями, предусмотренными Гигиеническими нормативами и Санитарно-эпидемиологическими требованиями, установленных СанПиН 3.1./2.4.3598-20 и СанПин 1.2.3685-21. Программа соответствует основной образовательной программе НОО и учебному плану МБОУСОШ с. Торгалыг на 2023-2024 учебный год.

Тайылбыр бижик

Чижек программаның ниити характеристиказы Кол ниити өөрөдигениң төрөөн дылга чижек программаны тургузарда, Ийиги салгалдың федералдыг күрүнө стандартында көрдүнгөн Ниити өөрөдигениң утка-шынарының үндезин өзөөнгө болгаш Кол ниити өөрөдигениң түңнелдериниң негелделеринге даянган «Примерные программы по учебным предметам. Русский язык. 5–9 классы 2010» болгаш «Русский язык. Рабочие программы. Предметная линия учебников Т.А. Ладыженской, М.Т. Баранова, Л.А. Тростенцовой и др. 5–9 классы, 2011» деп программаларны үндезин кылдыр алган болгаш, Россияның Өөрөдиге болгаш эртем яамызының 2014 чылдың декабрь 29-та үндүргени 1644 дугаарлыг база 2015 чылдың декабрь 31-те үндүргени 1577 дугаарлыг дужаалдарында көрдүнгөн өскерилгелерни өөренип көргөн. Ук материалдарда эге ниити өөрөдигениң чижек программаны уламчылаар болгаш кол ниити өөрөдигени улам сайзырадырының бүгү талалыг кылдыныгларын боттандыраар программаның кол идеяларын болгаш дүрүмнерин, тыва дылдың онзагай демдектерин барымдаалавышаан, тургускан. Чижек программа ажылчын программалар тургузарыга кол үндезин болур. Ол ажылчын программалар болгаш өөрөдиге номнарының тургузукчуларыга өөрөдиге курузунуң өскерилбес өзек (албан өөрөдир) кезөөн бо чижек программада айыткан, ынчалза-даа авторлар боттары өөреникчилерниң шингээдип алган билиглер, мергежилдер, чаңчылдарының деңгелиниң аайыбиле таарыштыр өскерттип кылып алганы өөрөдиге материалын ажыглап болур. Ук материалдарның утказын делгемчидип азы кезектерге (модульдарга) чарып өөрөдириниң аргаларын, уругларның хөй янзы ажыл-чорудулгазының хевирлерин тып, өөреникчилерни сайзырадыр, кижизидер, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктыраарын сүмелеп турар. Аңгы-аңгы хевирниң болгаш угланышкынның өөрөдиге черлеринге (лицей, гимназия, кайы-бир эртемни хандыр өөрөдир школаларга дээш о.ө) ук программага даянып кылдынган ажылчын программаларны ажыглап болур. Чижек программада кол школага эге ниити өөрөдигеде уругларның шупту ажыл-чорудулгазының хевирлерин улаштыр сайзырадыры көрдүнгөн. Кол школаның тыва дылга программаны база 5–9 класстарның уругларының психологтуг байдалын, назы-харын барымдаалап тургускан. Ук программада тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында өөрөдигениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алыр аргаларын айыткан.

Чижек программа дөрт кезектен тургустунган:

- «Төрөөн (тыва) дыл» эртемниң кол ниити и өөрөдигениң сорулгаларын чедип алырынга кирип турар ужур-дуказын; эртемниң ниити характеристиказы, бот-тускайлаң, метапредметтиг, предметтиг түңнелдери; өөрөдиге планында туружун айыткан «Тайылбыр бижик»;
- «Тыва дыл» эртемниң кезектериниң аайы-биле өөрөдир чүүлдери болгаш билиглерин кириген «Кол утказы»;
- «Тыва дыл» курузунда 5–9 класстарга көрдүнгөн чижек темаларны, оларның аайы-биле уругларның ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин, дыл эртемниң кезектерин каш шакка өөрөдирин чижеглей хуваап тургускан «Чижек темалыг планнаашкын»;
- Амгы үеде «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге ажыглаар көргүзүт болгаш немелде материалдарны, техниктиг дериг-херекселдерни айыткан «Программаның өөрөдиге методиктиг болгаш материал-техниктиг хандырылгазы».

«Төрөөн (тыва) дыл» эртемниң кол ниити өөрөдигениң сорулгаларын чедип алырынга кирип турар ужур-дуказы

Тыва дыл – тыва чоннуң төрөөн дылы, тыва этностун төлээлериниң харылзажылга дылы. Россия Федерациязының хөй санныг чоннарының аразында түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл өөрөдиге, культураның хөй янзы адырларында

база ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынмышаан, дараазында хүлээлгелерни күүседип турар:

- тыва чоннуң салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы;
- тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш тыва чечен чогаалдың хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынып турар дылы;
- өске эртемнерни шиңгээдип алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыраарының кол өзээ;
- эртемде чаа ажыдыышкыннарның база амгы эртем, төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдар байлаа;
- орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының болгаш эртем ажылдарының орус дылдан тыва дылче очулгазының дылы;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектер болгаш Интернет четкизинде информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы болур.

ТР-ниң Үндезин хоойлузун (Конституциязы) (1991 ч.) езугаар тыва дыл Тыва Республикада орус дыл-биле дең эргелиг күрүне дылы болуп турар. РФ Конституциясында болгаш дылдар дугайында хоойлуда Россияның чоннарының дең эргелиин магадылаан. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» (1990 ч.), «Тыва Республикада өөредилге дугайында Хоойлузу» (1996 ч.) ук эргелерни тодаргайыбиле амыдыралга боттандыраарының оруктарын айыткан. Төрээн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал- б чуртталгазынга, ажыл-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедиишкынниг болурунун магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга төрээн дылын орус дыл-биле деңге билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн уруглар садтарынга болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деңгелге сонуурганчыг кылдыр өөредир. Национал школа тыва улустуң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан таварыштыр сөс курлавырын байыдып, төрээн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип чаңчыктырыр.

Кол школага (5–9 класстарга) төрээн (тыва) дылды өөредириниң сорулгалары:

- иштики сагыш-сеткили байлак, бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрээн Тывазынга бердинген, шынчы; төрээн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;
- төрээн дылын культураның болуушкуну кылдыр үнелеп көрүп, ону хүн бүрүде амыдыралга харылзажылганың азы ниитилелде харылзаа тударының кол аргазы деп медереп билип, ажыглаар кылдыр кижизидери.
- төрээн дылы кижиниң эртем болгаш өөредилгениң аңгыаңгы адырларынга билиг чедип алырының кол аргазы болурун билиндирери;
- ниитилелде мораль-этиктиг негелделерни, дылдың эстетиктиг үнезин медереп билириниң база кол аргазы кылдыр билиндирери;
- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шиңгээттирери;
- бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;
- чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөредилге 7 ажыл-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүде амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам сайзырадыры дээш о.ө.

- аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагырынын, чугаа чорударынын хевирлерин, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглаарын, чугаа этикединиң негелделерин шиңгээттирери;
- бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларнын хемчээлин делгемчидери;
- чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөрөдилге ажил-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүде амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө.

Өөрөдилге эртемниң ниити характеристиказы

Кол школага тыва дыл курузунуң сорулгазы – өөрөдилгеге метапредметтиг (кандыг-бир эртемниң өске эртемнер-биле холбаазынга даянып өөренири) болгаш предметтиг (тус эртемге хамаарышкан) түңнелдерни чедип алыр дээш, компетенцияларбиле ажилче кичээнгейни угландыраы. Ук ажил коммуникативтиг, лингвистиктиг болгаш культурологтуг компетенцияларнын хевирлеттинеринге болгаш сайзыраарынга салдарлыг.

Коммуникативтиг компетенция (харылзажылга компетенциязы) дээрге-ле чугааның янзы-бүрү хевирлерин шиңгээдип алганы, уругларнын назы-харынга дүүштүр аңгы-аңгы байдалдарга дылды шын ажыглаары. Азы, өскээр чугаалаарга, аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин шиңгээдип ап, дылды ажыглаарынын мергежил, чаңчылдарын назы-харынын аайыбиле өөрөдилге болгаш ажил-агыйнын өске-даа адырларынга, херек таварылгада база өг-бүлеге, чоок кижилери, эш-өөрү-биле чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, ооң байдалынга база чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, социал байдалы, туружунга таарыштыр, шын чугаалажырынын эптиг аргаларын тып, херек болза, чугаалажыр аянын өскерттип билиринден көстүп кээр.

Өөрөнип турар тема бүрүзү уругларнын логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур уjurлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөрөникчилерниң чугаазын үш угланыышкынга чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдири: шын адалганы сагып, сөстөрниң хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрни ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары. Тыва литературлуг дылдың нормаларын сагыры дээрге-ле уругларнын чугаазында тыва литературлуг дылдың нормаларынга дүүштүр хажыдыышкыннары – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарынын болгаш өске кижилерниң чугаазында четпес чүүлдерни медресеп билип, сайгарарын хайгаараары.

Ийи дугаар угланыышкын – уругларнын сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шиңгээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш тыва чечен чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг уjur-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажилды, хөй словарь ажилын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарны (справочниктер, эртем ажилдары...) ажыглап билир кылдыр өөрөдир.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларнын харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажилдар-биле ажилдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрни шын ажыглаары болур. Тыва дыл кичээлдеринге кичээнгей салыр уjurлуг чүүл – уругларнын кижилер-биле чугаалажып, кандыг-даа темага, эң ылаңгыя эртем-өөрөдилге, культура-биле холбашкан темаларга хамаарыштыр бодалын илереткен харылзаалыг аас чугаазын экижидери. Чугаа сайзырадыр ажилдар үезинде сөзүглелди аянын номчурун чедип алыры чугула. Ында сөстөрниң үн тургузуун шындынап азы тода адап билири, херек черлерге утказынын аайыбиле логиктиг ударениени болгаш үн

доктаашкынын сагыры; сөзүглелдин утказынга дүүштүр үнүн бедидип, чавызадып, дүргедедип, оожумнадып номчууру азы чугаалаары дээш оон-даа өске негелделерни сагыыр.

Дыл болгаш дыл эртемнин талазы-биле компетенциялар (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай уткалыг демдектер системазы болгаш ниитилел болуушкуну деп билип, азы, ында ук тускай демдектер чүнү илередип турарын база ооң система болурун болгаш дыл эртемин тускай эртем кылдыр шингээдип алганындан ооң кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл болуушкуннарын сайгарып билири. Оон аңгыда тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээдип алганындан; өөреникчи бүрүзүнүң тустузунда сөс курлавырын болгаш чугаазының грамматиктиг тургузуун байыдып, шын тургузуп билиринден база хевирлеттинер. Ук компетенция оон аңгыда уругларның сөстөр болгаш фразеологтук каттыжышкыннарны база грамматиктиг хевирлер болгаш синтаксистиг конструкцияларны чугаага ажыглаарының нормаларын чаңгыс аайлажыдып тургузары; шын бижилге болгаш пунктуация талазы-биле (бижик демдектерин ажыглаары) билиглерин улам сайзырадып, лингвистиктиг словарьларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглап билиринден хевирлеттинер. Тыва дыл башкылаашкынында чугула угланышкынның бирээзи уругларның төрөөн дылынга грамматиктиг болгаш стилистиктиг частырыгларны кылбайн, шын бижип билириниң чаңчылдарынга өөредири болур. Орфографтыг, пунктуастыг дүрүмнерже болгаш шын чугаалаарының арга-мергежилдерин хевирлээр теория айтырыгларынче; сөстөрни уткалыг кезектерге шын чарып, чугаа кезектерин ылгап, домак иштинге сөстөрниң холбааларын шын тургузуп билиринче кичээнгейни күштелдирер.

Бижири нарын азы берге таварылгалар-биле ажылды доктаадоктаамал чорудуп, уруглар ук сөстөрни азы морфемаларны шингээдип алыры-биле хөй солун аргаларны ажыглаар. Словарь азы лексикабиле ажылга дараазында онзагай аргаларны ажыглаарын сүмелеп 10 болур: аңгы-аңгы сөстөрни темалыг бөлүктерге каттыштырары; бердинген сөстөр, сөс каттыжышкыннарындан домактар чогаадып, тургузары; чаңгыс дазылдыг сөстөрниң сөстөр уязын тургузары; кижини бүрүзүнүң бот-тускайлаң словарьжыгаштарын кылып ап болуру; сөстөрниң тывылган угун сонуургап, ооң ужурутказын тып, тайылбырлаары; словарьлыг диктантыларны чорудары дээш о.ө. Ындыг хевирлиг болгаш оон-даа аңгы онаалгалар азы мергежилгелер уругларның словарь-минимумун (шингээдип азы сактып алган турар ужурулуг сөс курлавырын) быжыглаарынга ужур-дузалыг.

Школага өөренип эртер ужурулуг тыва дылдың бүгү материалын уруглар шингээдип тура, орфографтыг болгаш пунктуастыг чаңчылдарын быжыглаары-биле шын бижилгениң айтырыгларын доктаамал сайгарып, сайзырадыры эргежок чугула.

Уругларның класска болгаш бажыңга ажылдарын башкының доктаамал хынап турары бир чугула чүүл болур. Оон аңгыда өөреникчилерниң частырыгларын база хыналда ажылдарын кичээнгейли-биле сайгарары оларның билиглери болгаш чаңчылдарын чурумчудуп база эдериниң талазы-биле башкының чорудар ажылының бир угланышкыны болур. Өөреникчилерниң бот-тывынгыр ажылдаарынга тайылбыр литература-биле (справочниктер) ажылдаарынга чаңчыктырары база улуг ужур-дузалыг. Шын бижилге болгаш шын адалга база сөстөрниң уткаларын, хевирлерин тодарадып, ударениезин ажыглаар талазы-биле бергедээшкиннер туруп келирге, школачыларга таарыштыр тургузуп каан тускай словарьлар болгаш справочниктер-биле ажылдап билири чугула.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлге, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылын тыва чоннун национал культуразының илереттинер бир хевирини кылдыр медресе билири; дылдың чоннун төөгүзү-биле харылзаалыын ыяк билири. Тыва дылдың өске дылдардан онзагайларын, тыва чугаа этикедин, өске чоннар-биле харылзажып, оларның национал культуразы, төөгүзү-биле холбашкан чүүлдерин билип алыры.

Тыва национал культура база ооң-биле холбашкан терминологияны, лексиктиг курлавырны эки билип, культурага хамаарышкан сөстөрниң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Ук программаның «Чижек темалыг планнаашкын» деп кезээнде бердинген материал чүгле теория талазы-биле билиглерни шингээдип алыры эвес, а оларны херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазыга азы харылзажылгага шын ажыглап билирин боттандырыр. Бердинген программаның тургузуу төрөөн дыл курузунуң коммуникативтиг, лингвистиктиг болгаш культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынче угланган. Ында тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында (фонетика, лексика, грамматика) өөрөдигениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алырын айыткан.

Чижек ажылчын программада бердинген материал уругларның чүгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а оларны амыдыралга шын ажыглап билиринче угланган. Ынчангаш «Эртемниң кол утказы. Албан шингээдир билиглер» деп курстуң кезек бүрүзү ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бирги блока (1), дыл болгаш чугаа болушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртемниң (азы лингвистиктиг) билиглериниң даңзызы бердинген.

Ийиги блока (2), ук билиглерни өөрөдирде, ажыглаар өөрөдиге ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин кириген. Бо программаның эң кол угланышкыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун шын алдынып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа киржип шыдаптар кылдыр чаңчыктырары. Ында уругларны чүгле дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки шингээдиринге белеткеп, бүгү талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр кижизидериниң чугула аргаларын айыткан.

Өөреникчини бүгү талазы-биле сайзыраңгай кылдыр кижизидериниң дараазында **кол айтыкчылары (индикаторлары кордунген):**

1) өөрөдигениң харылзажылга чорудар (коммуникативтиг) бүгү талалыг кылдыныглары – чугаа чорударының янзы-бүрү хевирлерин билири; үежилери болгаш улуг улус-биле чедимчелиг чугаалажып билири; аас болгаш бижимел чугааны шын хүлээп ап, билип алыры; тургустунган айтырыг бүрүзүнге бодунуң бодалын, туружун тода, шын, уткалыг кылдыр илередири; харылзажылга үезинде аас болгаш бижимел чугааның өзек нормаларын болгаш тыва чугаа этикединиң негелделерин сагыыры дээш о.ө.

2) өөрөдигениң угаап-шингээдир бүгү талалыг кылдыныглары – чөрүлдээлиг айтырыгларны тургузары; барымдааларны идип үндүрери; угаап боданышкынның логиктиг харылзаазын тургузары; тезисти бадыткаан азы аңаа удурланган бодалын илередири; библиографтыг дилээшкиннерни (немелде литературадан, Интернет четкилеринден болгаш өске-даа немелде тайылбыр номнардан дээш о.ө.) чорудары, аңгы-аңгы бижимел материалдардан эргежок чугула медээни уштуп алыры (илередип тывары), чугула болгаш чугула эвес (ийиги чергениң) медээзин тодарадыры; номчулганың кайы-бир хевирин (улуг-каралап, чүгүртү, ханылап номчууру о.ө.) сорулгазының аайы-биле шилип алыры; даап бодаашкыннарын, бодалдарын дес-дараалай тургузары; янзы-бүрү медээ дилээр арга-методтарны ажыглаары (ооң иштинде компьютерни ажыглап тургаш дээш о.ө.); медээлерни янзы-бүрү аргалар-биле эде тургузуп, аңгы-аңгы хевирлерге дамчыдып бээри, оларны системажыдып билири дээш о.ө.;

3) өөрөдигениң башкарылгалыг (регулятивтиг) хөй талалыг кылдыныглары – кылыр дээн чүүлүнүң сорулгазын шын билип, аңаа дүүштүр тайылбырлап билири; ооң планын десдараалаштыр чорудары, херек апарганда, ону өскерттип билири; бодунуң кылган чүүлүнге үнелелди берип, бот-хыналданы кылыры; шын эвес харыылапкан болза, ону боду шын кылдыр эдип шыдаары дээш о.ө. Уругларның бүгү талазы-биле сайзыраңгай болурунун кол өзээ чугаа чорударының аңгы-аңгы хевирлеринге үндезилеттинген болгаш өөреникчилерниң боданып чугаалаар арга-шинээн төрөөн дылын дамчыштыр сайзырадыр сорулгалыг тургустунган.

Тыва дылдың чаражы болгаш онзагайы ооң янзы-бүрү байдалдарга ажыглалындан эскертинер. Тыва дылга өөредери чүгле дыл эртеминиң билиглерин чедип алырынче эвес, а чугаа культуразын бедидип, чугаалажырының ниити дүрүмнерин сагыырынче, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг кижини хевирлээринче угланган болур. Ынчангаш кол школага (5–9 класстар) төрөөн дылды өөрөнгениниң түннелинде ортумак (долу) школаның (10–11 класстар) болгаш өске ортумак тускай өөредилге черлериниң өөредилгезин уламчылаар. Доозукчунуң «Төрөөн (тыва) дыл» эртеминде алган билиглери ооң ниити культуразының деңгелин көдүрер.

Кол уткалыг шугумнар

Ук программада тыва дыл курузунуң өөреникчилерниң коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг үш уткалыг шугумну айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы; • дыл талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Бир дугаар уткалыг шугум чугаа чорударының мергежилчаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа болгаш харылзажылга», «Чугаа чорудулгазы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерден тургустунган. Оларны өөрөнгөн соонда, уругларның улус-биле харылзажырының мергежил-чаңчылдары ала-чайгаар хевирлеттинип, сайзырап кээр;

Ийи дугаар уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш дылдың кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Фонетика болгаш орфоэпия», «Графика», «Лексикология болгаш фразеология», «Морфемика болгаш сөс чогаадылгазы», «Морфология», «Синтаксис», «Чугаа культуразы», «Орфография болгаш пунктуация» деп кезектер кирип турар;

Үш дугаар уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва чоннуң төөгү болгаш культуразы-биле харылзаазын көргүзүп турар «Дыл болгаш культура» деп кезек кирип турар.

Көрдүнгөн уткалыг шугумнар аразында чардынмас харылзаалыг болгаш демнежилгелиг. Курстуң кезек бүрүзүн сайгарып көргөш, өөреникчилер чүгле херек билиглерни, эң-не чугула мергежилдер болгаш чаңчылдарны шингээди алыр эвес, чугаа чорударының аргаларын улам делгемчидер, чугаалажырының аңгы-аңгы чаңчыл-мергежилдерин сайзырадыр болгаш кандыгдаа чоннуң төрөөн дылы дээрге катап таттынмас националкультурлуг онзагай болуушкун деп үнелеп көөрү. Ынчангаш курстуң кезектериниң дес-дараалашкаа болгаш өөредир шактарның хемчээлиниң чижеглей бердингени ооң чижек программазы болуп турарында.

Кол школаның доозукчуларының тыва дылдың программазын шингээди ап азы чедип алыр ужурлуг түннелдери:

Бот-тускайлаң түннелдер:

- кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салымчаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын хевирлеп, сайзырадырынга школага өөредилге үезинде төрөөн дылын дамчыштыр шингээди алырын медрес билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп угаап билири;
- тыва дылдың эстетиктиг дээштиин, үнезин медрес билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хумагалап, хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри; тыва чоннуң национал культура талазы-биле арга дуржулгазын, билиглерин азы ук культура-биле холбашкан бүгү чүүлдерни школадан төрөөн дылын дамчыштыр шингээди алыр дээрзин медрес билири;

- дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг иле редирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг (эртем бүрүзүндөн чедип азы шингээдип алыр) түннелдер:

- 1) Чугаа чорудулгазының (чугааның) бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири: Дыңнаары болгаш номчууру: • бижимел болгаш аас дыңнадыгда медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээни ылгап шыдаары); • аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, ниити таныжылга кылдыр номчууру, сайгарып, шинчилеп тура бирден бирээ чокка номчууру) таарыштыр ажыглап билири;
  - аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш, дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазыбиле азы ылавылап дыңнаары) ажыглап билири;
  - информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан, тайылбыр номнардан болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;
    - тодаргай (бердинген) темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;
    - сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири; литературлуг тыва дылдың шын адалгазының, лексиказы болгаш грамматиказының кол нормаларын сагыыры.

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түннелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;
- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;
- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;
  - аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;
    - монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзыбүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог, айтырыгхарыы, чугаалажып оар кижизин чугаа чорударынче идиг бээри, өске кижин-биле бодал солчуру дээш о.ө.) ажыглап билири;
    - амгы тыва литературлуг дылда шын адалга, лексика болгаш грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;
    - чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;
    - өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң хүн бүрүде чугаазын хынаттынып хайгаарап билири; чугааның утказы болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп, частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин эдип, өскерттип, делгердип билири;

- эштериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, ооң утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглер, мергежилдер, чаңчылдарын амыдыралга доктаамал ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерни шингээдип алырының кол чепсээ кылдыр ажыглаары; ону өске-даа эртемнерге дылдың аргаларын сайгарарына ажыглап шыдаары;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажил-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыры.

Предметтиг түннелдери

- Дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижини бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралына ужур-дузанын билири;

- дылдың, эң ылаңгыя тыва дылдың, гуманитарлыг эртемнер системазына болгаш ниити өөрөдилгеде ээлеп турар туружун болгаш ужур-дузанын билири;

- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шингээдип алыры;

- дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шингээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыры), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын); сөзүглел, сөзүглелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шингээдип алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шингээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазына шын ажыглаары;

- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

5 класс

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажилдар (хыналда ажил, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлевилел дээш о.ө.) – 5 шак. Теория болгаш практика – 29 шак.

Ажыглаар өөрөдилге номнары:

1. «Тыва дыл. 5 класс». Авторлары: К.Б.Доржу, Н.Д.Сувандии, А.Б.Хертек, Б.Ч.Ооржак, Ч.А.Сарыглар, М.В.Бавуу-Сюрюн 2014ч.
2. «Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек. 2015ч.
3. «Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу. 2001ч.
4. «Тыва дыл. 5 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар, Ч.М.Тюлюш.
5. «Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2022ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

Дылдың кезектери	Программа аайы-биле темалар	Шактар саны	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры	План езугаар эрттиргени	Херек кырында эрттиргени
	1-4 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Чугаа кезектери. Сөс каттыжышкыны болгаш домак	1	Сөзүглелдерни сайгарар. Айтырыгларга харыылаар. Чурукту ажыглап тургаш, домактарны болгаш сөзүглелди тургузар. Чүве ады, демдек ады, арынның ат оруннарын өске чугаа кезектеринден ылгаар. Чүве аттарын падежтерге, саннарга өскерттир. Домакта кол сөс, сөглекчини тывар. Кылыг сөзүн арыннарга болгаш саннарга өскерттир. Бөдүүн домактарны тургузар. Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарының соонга бижик демдектерин сагыыр.		
	Чугааның болур байдалы. Чугааның стильдери.	1	Чугааның каяа, кымның-биле, кандыг сорулгалыг болуп болурун билер. Сөзүглелдер, таблицалар-биле ажылдаар. Сөзүглелдин стилин тодарадыр.		
Дыл, дыл дугайында ниити билиглер	Төрөөн дыл – чоннуң эртинези (Дыл – кижилерниң харылзажыр чугула чепсээ. Төрөөн дыл – чоннуң чон бооп артарының үндезини. Тыва дылды өөренириниң ужурдузазы.)	1	Өөрөдилге номунда төрөөн дыл дугайында материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Төрөөн дыл дээрге кандыг-даа чоннуң эртинези-дир деп билип алыр. «Дыл – кижилерниң харылзажыр чугула чепсээ», «Төрөөн дыл – чоннуң чон бооп артарының үндезини» деп темаларга чугааны чорудар.		

<p>Фонетика болгаш орфоэпия</p>	<p>Фонетика дугайында билиг: Үн – дылдың эң бичии кезии. Чугаа органнары болгаш чугаа үннериниң тургустунары. Артикуляци я. Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелери (шынарлары). Фонетиктиг</p>	<p>6</p>	<p>«Фонетика», «орфоэпия» деп терминнер дугайында чугаанычорудар. Бөлүк аайы-биле ажылдар: Үннерни бөлүктээр (ажык үннерни, ажык эвес үннерни). Ажык үннерни бөлүктээр.</p>		
	<p>транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери. Ажык үннерниң бөлүктээшкини: Кыс ка бол гаш узу н ажы к үнн ер. Өк- бил е адаа р ажы к үнн</p>		<p>Демнежип карточка-биле ажылдар, схема тургузар. Ажык болгаш ажык эвес үннерни аңгылаар, оларны шын адаар. Адалгазының аайы-биле ылгалдарын барымдаалап, ажык үннерни тодарадыр. Сөстөрде ажык үннерни шын адаар. Демнежип ажылдар: Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелерин (шынарларын) тодарадыр. Ажык болгаш ажык эвес үннерге характеристиканы бээр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдар: Ажык үннерниң шын адалгазын сайгарар, тайылбырлаар, шын адаар, ажык үннерлиг сөстөрни шын бижиир. Сөстөргө аяннажылганы сагыыр, аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны чижектерге көргүзөр. Демнежип ажылдар: Ажык эвес үннерниң тыптыр аргазын, тыптыр черин тайылбырлаар; ажык эвес үннерни адаарының күженишкениниң аайы-биле болгаш ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле ылгап тодарадыр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдар: сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чурумун болгаш дөмейлежирин чижектерге</p>		

<p>ер.</p> <p>Кадыг болгаш чымчак ажык үннер.</p> <p>Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм).</p> <p>Эрин-биле адаар болгаш эрин-биле адавас ажыкүннер.</p> <p>Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини: Күштүг болгаш кошкак ажык эвес үннер.</p> <p>Аяар ажык эвес үннер.</p> <p>Ыткыр болгаш дүлей ажык эвес үннер.</p> <p>Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чурумуболгаш дөмейлежири.</p> <p>Ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннүң ыткыр үн-биле солчуру. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазы.</p> <p>Слог болгаш ооң хевирлери (ажык, хаалчак). Тыва дылда ударение.</p> <p>Интонация. Орфоэпия дугайында билиг. Тывадылда шын адалганың дүрүмнери.</p>		<p>көргүзер.</p> <p>Сөсте ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннүң ыткыр үн-биле солушканын тывар. Сөстерде ажык эвес үннерни шын адаар.</p> <p>Бөлүктөр аразынга чаржып ажылдаар: Сөстерниң транскрипциязын дүрген бижиир. Айыткан үннерни шупту деңгеыткыр кылдыр шын адаар. Сөстерде үннерни шын адаар.</p> <p>Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Шын адалганыңужур-дузазының дугайында чугаалажыр.</p> <p>Демнежип ажылдаар: Сөстүң слогтарын тодарадыр; ажык болгаш хаалчак слогтарны аңгылаар. Бижикке слогту дараазында одуругже көжүрериниң чурумун барымдаалапслогтарга чарар.</p> <p>Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Оюн «Ударениени шын салыңар!»(карточкаларда сөстерниң ударениезин шын адаар)</p>		
--	--	---	--	--

			<p>Интонация дугайында тайылбырлаар.</p> <p>Тыва дылда шын адалганың дүрүмнерин болгаш ударениени сагывышаан, сөзүглелдерни номчуур.</p> <p>Өөредилге номунуң фонетика, орфоэпияга хамаарышкан материалдарының ниити сайгарылгазынга киржир.</p> <p>Бердинген сөстөрнүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыр, транскрипцияның демдектерин шын ажыглаар: узун ажык үннер – дагаа [таьга:], аяа [айа:], өк-биле адаар ажык үннер – аът [а^ьт], күштүг ажык эвес үннер – пар [п[‘]ар], тал [т[‘]ал], дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктөрнүң үннери – аттар [атар], аккыр [акыр] дээш о.ө. Сөстөрдө үннер болгаш үжүктөрнүң санының дүүшпезин тайылбырлаар.</p> <p>Бодунуң чугаазынга (чугаа чорудулгазынга) фонетика болгаш орфоэпияда алган билиглериң, мергежилдерин херек кырындаажыглаар. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында шын адалганың (орфоэпияның) дүрүмнерин сагып турарын тодарадып билир, сагывайн турар таварылгаларда оларны эдип шыдаар.</p>		
	Хыналда ажыл	1	Фонетика болгаш орфоэпияга алган билиглериң, мергежилдерин бадыткаар.		
Графика, орфография	Алфавит болгаш ооң ужур-дузазы. Тыва алфавиттиң төөгүзү. Латинчиткен тыва алфавит. Кириллицага үндезилээн тыва алфавит. Ниитилел амыдыралыңга бижиктиң ужур-дузазы. Орфография	3	Графиканың дыл дугайында эртемниң бир кезээ болурунун дугайында ниити чугаага киржир. Төлевилел тургузар: «Тыва дылдың алфавиди». Латин алфавитке үндезилээн тыва алфавит-биле таныжар. Кирилл алфавидинге үндезилээн тыва алфавиттиң кыска төөгүзүн		

<p>дугайында билиг. О р ф о г р а ф и я н ы ң</p> <p>д ү р ү м н е р и .</p> <p>Т ы в а</p> <p>д ы л д ы ң</p> <p>с л о в а р ь л а р ы .</p> <p>Ажык эвес үннерниң үжүктерин дакпырлап бижири. Й үннүг үжүктерлиг (я, е, ё, ю.) сөстөрни шын</p>		<p>билир. Ниитилел амыдыралыңга бижиктиң ужур-дузазының дугайындаугаап боданыышкынын илередир. Хөй-биле кады (коллектив- биле) ажылдаар: Тываның дескээринде бижиктиг тураскаалдар дугайында кыска шинчилелди кылыр (башкының сүмелээни информантылар-биле</p>	<p>—</p>	
--	--	---	----------	--

	<p>бижири. Сөс эгезинге т-д, п-б деп үннерниң үжүктөрүншын бижири. Кадыг (ь) болгаш чымчак (ь) демдектерни сөске ажыглаары.</p>		<p>ужуражыр, ном саңындан херек номнарны тывар, номчулгазальнга номчуттунар, херек материалдарны дилээр). Тыва алфавитти словарьлар, тайылбыр номнар (справочниктер), энциклопедиялардан медээ дилээрде ажыглаар. «Өк-биле адаар ажык үннер» деп темага дыңнадыг белеткээр. Орфография дугайында тайылбырны кылырынга киржир. Демнежип ажылдаар: Орфография дүрүмнерин сактып алып, удур-дедир хынажыр (бердинген сөске хамаарышкан дүрүмнү тайылбырлаар азы бердинген дүрүмге чижектерини тывар) Хөй- биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Тыва дылдың словарьларының дузазы- биле сөстөрниң шын бижилгезин хынаар. Өөредилге номунда графика, орфографияга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Словарьлыг диктантыны бижиир.</p>		
	Хыналда ажыл	1	Графика, орфографияга хамаарышкан билиглерин бадыткаар.		
Лексика болгаш фразеоло гия	<p>Лексикология – дыл эртемниң кезээ. Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы. Чаңгыс болгашхөй уткалыг сөстөр. Сөстөрниң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Омонимне р. Синонимн ер.</p>	10	<p>Лексикология дугайында чугаага киржир, билиглерни шиңгээдир. «Сөстүң лексиктиг утказы» деп билиишкинни тодарадыр, уктеманы тайылбырлаар. Өөредилге номунда лексика болгаш фразеологияга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Демнежип ажылдаар:</p>		

<p>Антонимн ер. Табу сөстөр болгаш эвфемизм нер.</p> <p>Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы (ниити түрк лексика, өске дылдардан үлегерлээн лексика: моол, кыдат, төвүт, орус болгаш өске дылдардан)</p>		<p>Бердинген сөстөрниң лексиктиг утказын тодарадыр. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни аңгылаар. Хөй уткалыг сөстөрни тыва дылдың словарьларының дузазы-биле тодарадыр, чугаага шын ажыглаар. Хөй уткалыг сөстөрни болгаш омонимнерни аңгылаар. Бот ажылдаар: Хөй уткалыг сөстөр-биле домактарны тургузар. Оюнга киржир: Дорт, доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстөрни домактардан тывар; доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстөр кирген сөзүглелдерни тывар.</p>		
---	--	---	--	--

	<p>Ажыглал ының аайы-биле тыва дылдың лексиказы .</p> <p>Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: диалектизмнер, мергежилсөстери болгаш терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстер (историзмнер, архаизмнер), чаа сөстер (неологизмнер). Жаргонизмнер.</p> <p>Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары (топонимнер, антропонимне р, этнонимнер, зоонимнер болгаш космонимнер) .</p> <p>Тыва дылдың тайылб ырлыг словар ы. Сөстүң лексикт иг сайгар ылгазы.</p> <p>Фразеология – дыл эртеминиң</p>		<p>«Эжишкилер бис» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Синонимнер бис», «Омонимнер бис», «Антонимнер бис», «Табу биле эвфемизм бис» Удур-дедир хынажыр: Синонимнер, антонимнер, омонимнер тывар онаалгалар чогаадыр, оларның-биле домактар чогаадыр, аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Сөзүглелден табу болгаш эвфемизмнерны тывар. Чугаага табуларның орнунга эвфемизмнерни ажыглаар. Синонимнер, антонимнер, омонимнер, табу болгаш эвфемизмнер дугайында ниити чугаага киржир. Демнежип ажылдаар: Тыва дылдың омонимнерин чыып тывар, оларның чүге омонимнер апарганын тайылбырлаар. «Алдын аптара» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Ниити түрк сөстер», «Моол дылдан үлегерлээн сөстер», «Кыдат дылдан үлегерлээн сөстер», «Төвүт дылдан үлегерлээн сөстер», «Орус дылдан үлегерлээн сөстер», «Англи, корей, япон дылдардан үлегерлээн сөстер» (бөлүүнге хамаарышкан сөстери шилип тывар) Ниити түрк лексиканың, моол дылдан үлегерлээн лексиканыңчижектерин тывар. Моол, төвүт, кыдат сөстери аңгылаар. Эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алышкыннарны тодарадыр. Кыска дыңнадыг белеткээр: «Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы». «Мени каяа ажыглаар силер?» деп оюнга бөлүк аайы-биле</p>		
--	--	--	--	--	--

	<p>кезээ. Фразеологизмн ер дугайында билиг. Фразеологизмн ерниң кол демдектери болгашутказы. Тыва дылдың фразеологтуг ловары.</p>		<p>киржир: «Каяа-даа» (ниити ажыглалдың сөстери), «Тожу кожуунга» (диалектилер), «Эштерим аразынга» (жаргонизмнер), «Ажылымга», «Аалымга» (мергежил сөстери), «Кырган-ачамдугайында сактыышкынга, чогаалга» (эргижирээн сөстөр), «Квест-оюнга» (чаа сөстөр). Ниити ажыглалдың, ховар ажыглалдың сөстөрүн (эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер), кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн (диалектизмнер, мергежил сөстери,</p>		
--	--	--	---	--	--

		<p>жаргонизмнер, терминнерни аңгылаар.</p> <p>Мергежил сөстөрүн, диалектизмнерни, терминнерни чугааныңянзы-бүрү байдалдарыңга ажыглаар.</p> <p>Чечен чогаал сөзүглелдеринден эргижирээн сөстөр, историзмнер, неологизмнерни тывар.</p> <p>Бодунуң чугаазыңдан жаргоннар болгаш диалектилерни чайладыр.</p> <p>Литературлуг дылды диалектилерден ылгаар.</p> <p>Сөзүглелди тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларың сагаанының талазы-биле сайгарылганы кылып номчуур.</p> <p>«Чүү-дүр ол?» деп оюңга бөлүк аайы-биле киржир: «Топо», «Гидро», «Этно», «Антропо», «Зоо», «Космо» (хуу аттарны танып билир, аңгылаар, шын бижиир).</p> <p>Тыва дылдың лексиказың тывылган угунуң болгаш ажыглалының аайы-биле таныыр, оларны аңгылаар, бижимелчугаага шын ажыглаар.</p> <p>Хуу аттар дугайыңда кол билиглерни шингээдир.</p> <p>Оларның янзыларын аңгылаар (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнер), сөзүглелден тывар.</p> <p>Фразеологияның кол билиглерин шингээдир, медресе билер. Хостуг болгаш быжыг сөс каттыжышкыңнарын аңгылаар. Сөзүглелден фразеологизмнерни тывар, оларны синонимниг одуруг тургузарыңга ажыглаар.</p> <p>Оларның утказың тайылбырлаарболгаш чугаага ажыглаар.</p> <p>Фразеологизмнерни</p>		
--	--	---	--	--

			<p>сөзүглелдерден, тайылбыр словарьдан тывар, олар- биле домактарны чогаадыр. Фразеологизмнерниң синонимин тывар. Орус дылдан чоок уткалыг фразеологизмнерниң чижектерин көргүзөр. Тыва дылдың фразеологтуг словарын ажыглаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Тыва дылдың тайылбыр словары, тыва дылдың фразеологтуг словары (сөстөрниң болгаш фразеологизмнерниң уткаларын тодарадыр). Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьларының төрээндылдың байлаан шиңгээдип алырынга ужур- дузалыын медресеп</p>		
--	--	--	---	--	--

			<p>билир. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында сөстөрниң ажыглалынга хамаарыштыр үнелелди бээр. Бот ажылдаар: Сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыр. Словарьлыг диктантыны бижиир.</p>		
	Хыналда ажыл	1	<p>Диктантыны бижиир. Сөстүң утказын, ооң бөлүүн тайылбырлаарынга немелдеонаалгалыг хыналда ажылды күүседир.</p>		

Синтаксис. Пунктуация	Синтаксис – дугайында эртемнің кезээ. Пунктуация дугайында билиг. Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелери.	1	Синтаксистің кол билиглеринің дугайында чугаага киржир. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Бижик демдектеринкандыг таварылгаларда ажыглаарының дүрүмнерин тайылбырлаар. Демнежип ажылдаар: Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелерин тодарадыр.		
	Сөс каттыжышкыннары. Сөс каттыжышкынының дугайында билиг. Сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткансөс. Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылганы.	2	Өредилге номунда сөс каттыжышкыннарынга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Демнежип ажылдаар: Сөс каттыжышкынында өзек болгашчагырткан сөстү тодарадыр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Домактардан сөс каттыжышкыннары тывар, өзек сөстен чагырткан сөсчө айтырыгны салыр. Сөзүглелдерде ажыглаттынган сөс каттыжышкыннарының утказын тайылбырлаар. Демнежип ажылдаар: Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Бот ажил: Бердинген модельдер аайы-биле сөс каттыжышкынын тургузар: д.а.+ч.а., с.а.+ч.а. дээш о.ө. Сөс каттыжышкыннарынга хамаарыштыр тургузуп алганы айтырыгларны бот-боттарынга салыр, онаалгаларны бээр. Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.		
	Домак. Бөдүүн домак дугайында билиг.	3	Сөс, сөс каттыжышкыны, домакты ылгаар болгаш оларны тода тайылбырлаар.		

	<p>Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери (медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары). Алгы домаа.</p> <p>Домактың грамматиктиг ооргазы (предикаттыг төвү).</p> <p>Тургузуунуң аайы-биле домактарның янзыларының (ийи чугула кежигүңнүг (ийи составтыг) болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг (чаңгыс составтыг), делгеренгей эвес болгаш делгеренгей, нарынчыттынг ан болгаш нарынчыттынм аан, долу болгаш долу эвес) дугайында ниити билиг.</p> <p>Бөдүүн домакта логиктиг ударение дугайында билиг.</p> <p>Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы.</p>		<p>Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Чугаалаар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарындодарадыр. Алгы домаан ылгаар.</p> <p>Бот ажылдаар: домактың грамматиктиг ооргазын (кол сөс, сөглөкчизин) тывар, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр. Домакта кол сөс биле сөглөкчинин харылзаазын тайылбырлаар.</p> <p>Өөредилге номунда бөдүүн домакка хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир.</p> <p>Алган билиглерин мергежилгелерниң онаалгаларын күүседип тургаш, ажыглаар.</p> <p>Башкының сүмелээни сөзүглелден тургузуунуң аайы-биле домактарның янзыларынга чижектерни билир шаа-биле тываразы боду чогаадыр.</p> <p>Аас чугаага үн аяны, логиктиг ударениени; бижимел чугаага бижик демдектерин сагыыр.</p> <p>Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны сөзүглелден тывар болгаш тургузар, домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Пунктуастыг дүрүмнерни сагыыр.</p> <p>Демнежип ажылдаар: Бөдүүн синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.</p> <p>Бөдүүн домакта логиктиг ударение дугайында чугаага киржир.</p> <p>Өөрөнгени «синтаксис» деп темага улуг эвес тестиге харыылаар.</p>		
Хыналда ажыл		1	Диктантыны бижиир, хыналда онаалгаларны кылыр.		

Чугаа, чугаалажып харылзажыр ыболгаш чугаа культуразы	Диалог. Аас чугааның хевирлери: айтырыг- харыы, сонуургалын оттуруп чугаалажыры, бодалсолчуру. Монолог: тоожуу шкун, чурумал, угаап боданы ышкын.	1	Өөредилге номунда диалог, монологка хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Диалог болгаш монологту ылгаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Бердинген темаларга диалогтуң хевирлериниң чижектерни тургузар: айтырыг-харыы, сонуургалын оттуруп чугаалажыры, бодал солчуру. Бот ажылдаар: Бердинген тема аайы-биле монологтуң кайы-бир		
			хевиринге кыска сөзүглелди тургузар (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын), эштеринин мурнунга номчуур. Бодунуң бодалын илередир, чугаа культуразын сагыыр. Чаңгыс классчыларының чугаазында эрттирипкен частырыгларын хайгаараар болгаш эдер.		
	Хыналда ажыл	1	Хыналда ажылды күүседир.		
		34 шак			

